

Research Paper

वाङ्मयेतिहास लेखनाची दिशा

प्रा. रविकिरण शेटे

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय,
उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

वाङ्मयेतिहास हा अखंड चालणारा शोध आहे. आतापर्यंत लिहिले गेलेले वाङ्मयेतिहास आपल्यापरीने श्रेष्ठच होते/आहेत. पण अलिकडे वाङ्मयेतिहासाचे पूर्णलेखन व्हावे असे सर्वत्र बोलले जात आहे. वाङ्मयेतिहासाचे पूर्णलेखन होणे ही काळाची गरज झाली आहे. कारण इतिहास कथन हा खरे तर भूतकाळातील घटनांचा वर्तमान काळातील ज्ञानाच्या संदर्भात घेतला जाणारा एक शोध असतो. हा शोध कधीच संपत नसतो. नवनव्या ज्ञानकिरणांमुळे इतिहासातील घटनांना नवनवे अर्थ प्राप्त हो असतात, त्यांना उजाळा मिळत असतो यासाठी इतिहासाचे लेखन पुनःपुन्हा आणि नव्याने करावे लागते. त्यामुळे पूर्वीच्या वाङ्मयेतिहासात जे मोटमोठे कालखंड पाडले आहेत त्याऐवजी दहा दहा वर्षांचे कालखंड पाडून वाचक, रसिक, साहित्यिक, अभ्यासक, समीक्षक यांच्या जास्तीत जास्त आपेक्षांची पूर्तता करणारा एक नवा समग्रलक्षी वाङ्मयेतिहास निर्माण होणे गरजेचे आहे.

वाङ्मयेतिहास म्हणजे काय?:-

वाङ्मयेतिहास हा शब्द 'History of Literature' या अर्थाने उपयोजिला जातो. साहित्याचा इतिहास म्हणजे सौंदर्य निर्मिती, सौंदर्यग्रहण व अर्थग्रहण यांची एक प्रवाही प्रक्रियाच असते. शब्दात्मक विकास म्हणजे कलात्मक अभिव्यक्तीला चालना देणाऱ्या प्रेरणांचा, प्रवृत्तींचा व प्रकारांचा विकास होय. या विकासाचे क्रमशः साकल्यात्मक दिग्दर्शन म्हणजेच वाङ्मयेतिहास.¹

श्मानवी उपक्रमांचा, प्रयत्नांचा, घटितांचा, यशापयशांचा, कार्यकारण भावांचा सामग्याने मांडलेला एक सुसंबद्ध, क्रमबद्ध असा भूतकालाधिशिठ पट म्हणजे इतिहास.²

इतिहास म्हणजे थोर लोकांची चरित्रे तर वाङ्मयेतिहास म्हणजे थोर लेखकांच्या वाङ्मयीन कामगिरीचे विवेचन असते.²

आपल्या निबंधात डॉ. प्रधानांनी साहित्येतिहासाचे चार प्रकार सांगितले आहेत.

- 1) वस्तुलक्षी
- 2) अनुबंधलक्षी
- 3) कलालक्षी
- 4) समग्रलक्षी

असे सुटसुटीत मराठी प्रतिशब्द सुचवले असून त्यांना पहिले तीन प्रकार सदोश ठरवून चौथ्या समग्रलक्षी प्रकाराचा पुरस्कार केला आहे.¹

वाङ्मयेतिहास लेखनाचे महत्त्व :-

कोणत्याही देशातील वाङ्मय हे एकापरीने त्या देशाचे चरित्रकथनच करीत असते, त्या देशातील समाजाच्या मनाचे दर्शन त्यात घडत असते. म्हणूनच साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो असे म्हटले जाते. एखाद्या देशाची संस्कृती व तिचा दर्जा ओळखावयाचा असेल तर त्या देशातले साहित्य, वाङ्मय वाचावे कारण शब्दात्मक म्हणजे राष्ट्रीय संस्कृतीचा केवळ अर्कच म्हणता येईल. श्मानवी सुसंस्कृतीचा तो जादूचा आरसाच म्हटला पाहिजे. त्या आरशात राष्ट्राच्या परमोत्कट भावना विकासाचे जे मनोहर प्रतिबिंब उमटलेले असते त्यावरून त्या राष्ट्राच्या आत्मिक विकासाची सुस्पष्ट कल्पना करता येते. श्मराठी वाङ्मयाचे वातावरण एका व्यापक इतिहास योजनेच्या ध्वनिप्रतिध्वनींनी दुमदुमून गेले असताना वाङ्मयाच्या आस्वादास अथवा त्याच्या आभ्यासास वाङ्मयेतिहासाची आवश्यकता आणि उपयुक्तता कशी व किती असते हे पटवून देण्याची गरज राहिलेली नाही.²

साहित्याचा संबंध हा सर्वच विशयांशी असतो. उदा.

इतिहास, भूगोल, उत्पत्तीशास्त्र, मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र, विज्ञान इ. तसेच वाङ्मयामध्ये झालेले बदल, नवीन दाखल झालेले प्रवाह, समाजाची वैचारिक स्थिती, विकास या आणि अशा सर्व कारणांच्या अभ्यासासाठी वाङ्मयेतिहासाची मदत घ्यावी लागते. त्यामुळे वाङ्मयेतिहास लेखनाचे महत्त्व खुप मोठे आहे.

वाङ्मयेतिहासाकडून वाचक, रसिक, अभ्यासक यांच्या अपेक्षा :-

वाङ्मयेतिहासाकडून वाचक, रसिक, अभ्यासक यांच्या खुप अपेक्षा असतात. त्यातील पहिली मुख्य अपेक्षा म्हणजे वाङ्मयात निर्माण झालेल्या ग्रंथाची विशय व स्वरूप या दृष्टींनी कालक्रमानुसार, संगतवार दिलेली माहिती ही विश्वसनीय असावी. तसेच समग्र मराठी वाङ्मयाचे स्थूल रूपाने का होईना पण साकल्याने दर्शन वाङ्मयेतिहासातून झाले पाहिजे. मुख्यतः पदवी परीक्षांच्या अध्ययन- अध्यापनात ही गरज फारच तीव्रतेने जाणवते आहे.

वाङ्मयकारांनी निर्माण केलेले वाङ्मय हे वेगवेगळे वाचकवर्ग डोळ्यासमोर ठेवून लिहीणे शक्य आहे. अशा वाचक रसिकांना वाङ्मयेतिहासातून वाङ्मयीन ग्रंथाचा अधिक परिचय व्हावा व मुळ ग्रंथातून घेतलेल्या भरपूर उताऱ्यांचीही अपेक्षा ते या वाङ्मयेतिहासातून करतात. तर वाङ्मयाचे जे अभ्यासक असतात त्यांना वाङ्मयेतिहासातून वाङ्मयाच्या अस्वादासोबतच वाङ्मयाची तात्वीक मिमांसाही असावी वाटते. तर काही वाङ्मयेतिहासाच्या वाचकांना या सर्व बाबींपेक्षा वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकांची अधिक माहिती असावी असे वाटते.² तर समाजजीवनाच्या अभ्यासाचे साधन म्हणूनही पाहणारे वाचक असतात. या सर्व अपेक्षांची पूर्तता वाङ्मयेतिहासामधून व्हावी असे वाचकांना वाटते.

वाङ्मयेतिहास लेखनाची दिशा:-

वाङ्मयेतिहासाचे लेखन अनेक प्रकारे करता येते. म्हणूनच इतिहास लेखकावर स्वतःची अशी विशिष्ट भूमिका निवडण्याची जबाबदारी पडते. अभिप्रेत इतिहास, कोणत्या घटितांच्या अनुशंगाने लिहावयाचा हे इतिहासकाराने आगोदरच निश्चित करावयास हवे.

वाङ्मयेतिहास हा तीन दृष्टींनी लिहिता येतो.2

- 1) व्यक्तिप्रधान दृष्टी
- 2) तंत्रप्रधान दृष्टी
- 3) तत्त्वप्रधान दृष्टी

1) व्यक्तिप्रधान दृष्टी :-

साहित्यकाराने कोणकोणत्या प्रकारचे वाङ्मय निर्माण केले. उदा.: कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र त्यातून त्याच्या प्रतिभेचे कोणते अनन्य साधारण गुणविशेष प्रकट

झालेले आहेत. आणि त्याच्या जीवनदृष्टीचे कोणकोणते पडसाद उमटलेले आहेत. या प्रकारे त्या त्या कालखंडातील सर्व प्रमुख साहित्यकारांची साधार माहिती देणारा इतिहास यादृष्टीने लिहीला जातो.

2) तंत्रप्रधान दृष्टी :-

तंत्रप्रधान दृष्टीने जो इतिहास लिहीला जातो. त्यामध्ये विशिष्ट कालखंडातल्या विशिष्ट वाङ्मय प्रकारात कोणकोणती व कसकशी परिवर्तने झाली. उदा.: कथा या वाङ्मयप्रकारात 1960 नंतर वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झाले. जसे दलित, ग्रामीण, आदिवासी, स्त्रीवादी. या संबंधीचे साधार विवेचन या दृष्टीने केले जाते.

3) तत्वप्रधान दृष्टी :-

तत्वप्रधान दृष्टीने जो इतिहास लिहीला जातो यामध्ये विशिष्ट कालखंडातल्या वाङ्मयावर कोणकोणत्या तत्व विशेषांचा कसकसा प्रभाव पडलेला आहे. उदा.: 1920 च्या कालखंडातील वाङ्मयावर गांधीवादी तत्वज्ञानाचा प्रभाव जानवतो. याची संयुक्तकपणे मिमांसा करुन या दृष्टीने वाङ्मयेतिहास लिहीला जातो.

मानवी संस्कृतीच्या विकासाचा क्रम ज्या नियमांनी सिध्द करुन दाखविता येईल अशा नियमांचा शोध करणे हे आजच्या इतिहासकारांचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. कोणत्याही देशातील वाङ्मयाचा इतिहास आणि त्या देशाचा समग्र इतिहास या दोन गोष्टी परस्परांशी फार निगडित असतात. कोणत्याही राष्ट्राच्या राजकीय, वैज्ञानिक, धार्मिक इतिहासाचा परिपाक त्या राष्ट्रातील वाङ्मयाच्या इतिहासात दिसून येतो. साहित्याचा सर्वांग परिपूर्ण इतिहास सिध्द करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या लेखकाला या सर्व गोष्टीचा चांगला परिचय असला पाहिजे तसेच एका युगाची उत्पत्ति दुसऱ्या युगापासून कशी झाली. हेही इतिहासकाराला स्पष्ट करता आले पाहिजे.³

सारस्वताचा उर्फ विदग्धवाङ्मयाचा इतिहास हा वाङ्मयेतिहासाचा एक अंश आहे. गणन, कार्यकारण संबंधदर्शन व वर्गीकरण ह्या दृष्टीने वाङ्मयाची स्थित्यंतरे सांगणे म्हणजे वाङ्मयाचा शस्त्रीय इतिहास रचणे.^३

मराठी साहित्येतिहासाच्या क्षेत्रात सुध्दा विविध स्वरुपाचे इतिहास लिहिले जावेत, लेखकाला कुठलेही दडपण न येता मोकळेपणाने लिहीता येईल. साहित्याच्या इतिहासात केवळ ललित साहित्याचाही अंतर्भाव व्हावा, साहित्येतिहासामध्ये केवळ इतिहास कथन असू नये त्याबरोबर परिचयाचाही समावेश असावा. साहित्येतिहासाला जोडूनच त्या त्या कालखंडातील साहित्याचा परिचय करुन देणाऱ्या वेच्यांचेही संग्रह तयार केले जाणे आवश्यक आहे.

व्यापक, सर्वसमावेशक असा वाङ्मयेतिहास निर्माण होण्यासाठी खालील सात बाबींचा विचार डॉ. श्री. व्यं. केतकरांनी वाङ्मयाची संकल्पना या ग्रंथाच्या परिशिष्टामध्ये व्यक्त केला आहे.

1. मराठी वाङ्मय विकासार्थ झालेल्या व आपणास ठाऊक असलेल्या एकदर प्रयत्नांचे स्थूल निरीक्षण त्यात व्हावे.
2. प्रत्येक महत्त्वाचा ग्रंथ व त्याची परिक्षणे व त्यावरील चर्चा-वाङ्मय यांची संगती त्यात असावी.
3. चालू असलेल्या सुक्ष्माभ्यासाचे व लेखकाने केलेल्या अभ्यासाचे फळ त्यात समाविष्ट व्हावे.
4. विशिष्ट वाङ्मय ज्या सामाजिक प्रयोगाने व परिस्थितीने उत्पन्न होते त्या सामाजिक कारणांची माहिती त्या वाङ्मयाबरोबरच यावी.
5. महत्त्वाच्या ग्रंथाचे व दुर्मिळ ग्रंथाचे स्थूल स्वरुप त्यातच स्पष्ट व्हावे.
6. वाङ्मयाच्या बाबतीत जे बाह्य रुपात्मक विशयात्मक आणि विचारात्मक सातत्य असते ते स्पष्ट व्हावे.
7. वाङ्मय आणि इतर मानवी प्रयत्न यांची संगती त्यात दिसून यावी.

असा व्यापक इतिहास लिहिणे हे एकट्याला शक्य नाही. त्यासाठी चार-पाचशे लेखकांवर जबाबदारी टाकून त्यांच्याकडून संपादकांनी ती पूर्ण करुन घ्यावी. इतिहास व लेख अनेकांकडून यावयाचे असल्यामुळे एकसुत्रता राहावी, अनेक लेखांचा एकमेकांशी संबंध राहावा यासाठी दोन लेखामधील संयोजक लेख लिहिण्याचे काम संपादक व त्यांच मदतनीस यांनी करावे. या पध्दतीने व्यापक, सर्वसमावेशक असा इतिहास लिहिणे शक्य आहे.

वाङ्मयेतिहासाची कालखंड विभागणी :-

कालखंड हा इतिहासाचा कना असतो. इतिहास कल्पना ही काळकल्पनेवर अधिष्ठित असल्यामुळे इतिहास लेखनात कालखंड कल्पनेला महत्व लाभते. साहित्येतिहासाचे कालखंड कल्पिताना पुश्कळदा श्आदर्शवादी युगश् ;ब्लेंपबंस हंमद्ध, श्स्वच्छंदवादी युगश् ;त्वच्छंदजपब हंमद्ध, यासारखीही परिभाशा उपयोजिली जाते. परंतु ती तेवढी अन्वर्थक नाही. कारण साहित्यात एकाचवेळी अनेक प्रवृत्ती कार्यकर झालेल्या आढळतात. विशिष्ट प्रवृत्ती दीर्घकाळ प्रभावी असल्याचाही कधी-कधी प्रत्यय येतो. यामुळे कालखंडाच्या आखणीत श्आदर्शवादी युगश्, श्सौंदर्यवादी युगश् यासारख्या संज्ञा फसव्या ठरवण्याची शक्यता असते.⁴

साहित्येतिहासाचे आकलन योग्य त्या प्रकारे होण्याच्या दृष्टीने त्या इतिहासाची विविध कालखंडात विभागणी करणे महत्त्वाचे असते. पण ही विभागणी करताना किंवा कालखंडाची आखणी करताना ढोबळ सामाजिक व राजकीय घटकांना प्राधान्य देण्याची जी प्रवृत्ती रुढ आहे. ती सोयीची असली तरी समुचित नाही. विचार, घटना इ. ना प्राधान्य देऊन दहा वर्शांचे कालखंड कल्पिले जाणे अधिक समर्पक ठरेल. नवप्रवर्तनाला कधी राजकीय राजवट, विज्ञानातील एखाद्या नवा शोध, नवे तत्वज्ञान, सौंदर्यवाद, वास्तववाद व त्यांचे चढ उतार कारणीभूत झाल्याचे आढळते.

समारोप:-

वाङ्मयाबाबत स्वीकारलेला दृष्टिकोणच

वाङ्मयेतिहासाचे स्वरुप निश्चित करणारा असतो. ह्या परिस्थितीमुळेच वाङ्मयेतिहास पुनः पुन्हा, नव्याने लिहिण्याची गरज सतत निर्माण होत असते. यामुळेच कोणताही वाङ्मयेतिहास वाङ्मयासंबंधीचे संपूर्ण सत्य वाचकांसमोर उभे करेल असे म्हणता येत नाही. काळाच्या ओघात आपले ज्ञान वाढत जाते, त्यात परिवर्तन होत राहते, आपल्या सभोवतीची परिस्थिती बदलत असते. आपले विचारव्यूह पालटत असतात. या सान्या प्रक्रियेमुळे पूर्वीचीच तथ्ये आपल्या पदरात वेगळीच सत्ये टाकू लागतात. यामुळेच कोणताही वाङ्मयेतिहास हा काही अखेरचा शब्द असत नाही.

वाङ्मयेतिहासाचे बरेवाईटपण हे त्यासाठी आवश्यक अशा संशोधनाच्या बरेवाईटपणावर अवलंबून आहे. वाङ्मयेतिहास लेखकास उपकारक असे भरपूर कसदार संशोधन होणे आवश्यक असले तरीही संशोधनपर लेखन आणि वाङ्मयेतिहासलेखन यात फरक असायलाच हवा. संशोधन वेगळे आणि वाङ्मयेतिहास वेगळा. हा दंडक जेंव्हा कडकपणे अंमलात आणला जाईल, तेंव्हाच खऱ्या वाङ्मयेतिहास लेखनास प्रारंभ होईल.

संदर्भग्रंथ:-

1. वाङ्मयेतिहासची संकल्पनाश् संपादक डॉ. दत्तात्रय पुंडे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे-30, दुसरी आवृत्ती 1994 पृ.क.82, 2, 176, 178, 184, 236, 218
2. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहासश् 1874 ते 1920 (भाग पहिला) अ.ना. देशपांडे, आवृत्ती दुसरी ऑक्टोबर 1992, व्हीनस प्रकाशन, पुणे. पृ.क.9, 7, 6, 13
3. मराठी वाङ्मयाचा इतिहासश्, खंड पहिला, ल. रा. पांगारकर, आवृत्ती दुसरी 1972, विदर्भ मराठवाड बुक कंपनी, पुणे-2 पृ.क. 17, 22
4. भाशा व साहित्य : संशोधनश्, खंड पहिला संपादक- डॉ. वसंत स. जोशी, द्वितीयावृत्ती सप्टेंबर 2006 महाराष्ट्र साहित्य

परिशद, पुणे पृ.क.412

5. मराठी वाङ्मयाचा अभिनव इतिहास डॉ. ग. ना. जोगळेकर, प्रथमावृत्ती एप्रिल 1993 स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

6. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास संपादक- रा.श्री.जोग, प्रथमावृत्ती 1973 पुनर्मुद्रण 15 ऑगस्ट 1999

7. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास कसा लिहावा? कालखंड कसे असावे? महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका जाने. मार्च 1954

8. संशोधन, समीक्षा व वाङ्मयेतिहास साहित्यसूची एप्रिल 1990.